

KÂDÎ MİR MEYBUDÎ'NİN BEŞ TÜMEL KONUSUNA YAKLAŞIMI *

Qâdî Mir al-Maybudî's Approach To The Issue of Five Universals

Adem EVMEŞ

Dr., Öğretmen, Millî Eğitim Bakanlığı.

Dr. Teacher, Education of Ministry

Yozgat, Turkey

adememes_71@hotmail.com,

ORCID: 0000-0001-6934-4221

DOI 10.34085/buifd.795961

Öz

Doğru düşünmenin aracı ve yöntemi olarak kabul edilen mantık ilmi, tasavvurât ve tasdikât olarak iki bölümde ele alınmaktadır. Tasavvurât kısmında beş tümel ve tanım konusu incelenirken, tasdikât kısmında ise önermeler ve kıyas konusu incelenmektedir. Mantık ilminde kavramlardan başlanarak bir yapı inşa edildiği görülmektedir. Zira kavramlardan önermelere, önermelerden kıyaslara ulaşılr. Görüldüğü üzere mantık ilminde kavramlar konusu önemli bir yere sahiptir. Kavramlar konusu içerisinde de beş tümel konusu önemlidir. Beş tümel konusu, tasavvurât kısmının ana amacı olan tanım konusuna ön hazırlıktır. Yaptığımız bu çalışmada İslam düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan Kâdî Mir Meybudî'nin beş tümel konusuna yaklaşımını ele alacağız. İlk olarak tümel ve tikel kavramları, Meybudî ve önceki mantıkçıların görüşlerine yer vererek ele aldık. Daha sonra beş tümeli oluşturan, tür, cins, ayırım, hassa ve genel araz konusunu ele aldık. Meybudî'nin görüşlerini daha çok Ali b. Ömer Kâtibî'nin *eş-Şemsiyye* üzerine yazdığı *Şerhu's-Şemsiyye* üzerinden ele almaya çalıştık. Sonuç bölümünde ise ulaştığımız sonuçlara yer verdik.

Anahtar Kelimeler: Mantık, Kâdî Mir Meybudî, Beş Tümel, Ali b. Ömer Kâtibî, Eş-Şemsiyye.

Abstract

Accepted as a means and method for accurate thinking; science of logic is handled in two sections as conception and recognition. The conception section examines the subject of five universals and definitions, while the recognition section examines the subject of propositions and comparison. In the science of logic a structure is built starting from concepts. It is because propositions are reached via concepts and comparisons are reached via propositions. The subject of concepts clearly occupies an important place in the science of logic. Within the subject of concepts the subject of five universals is significant. The subject of five universals is a preliminary preparation to the subject of definition, which is the main purpose of conception. This study discusses the approach of Qâdî Mir al-Maybudî who is an important person in the history of Islamic thought, to the subject of five universals. First we discussed the universal and particular concepts on the basis of the views of al-Maybudî and former logicians. Then we discussed the subjects of type, kind, distinction, function and general attribute which constitute the five universals. We tried to discuss Maybudî's views mainly on the basis of commentary *Al-Shamsiyya* written by 'Ali b. 'Umar al-Kâtibî on *Al-Shamsiyya*. We included our results in the conclusion.

Keywords: Logic, Qâdî Mir al-Maybudî, Five Universals, 'Ali b. 'Umar al-Kâtibî, Al-Shamsiyya.

Giriş

Mantık ile dil arasında sıkı bir ilişki vardır. Bundan dolayı mantıkçılar tanım konusuna başlamadan önce tasavvurat kısmında beş tümel konusunu ele almışlardır. İslam mantık literatüründe "el-külliyâtü'l-hams", "el-elfâzü'l-hamse", "elasvâtü'l-hamse" veya "el-hamsetü'l-müfrede" diye de adlandırılan beş küllîyi (külliyyât-ı hams) oluşturan kavramları,

* Bu çalışma Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı olarak hazırlayıp Ocak 2020 tarihinde savunduğumuz "Kâdî Mir Meybudî'nin Mantık Görüşleri" adlı Doktora tezimiz esas alınarak hazırlanmıştır. This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Qâdî Mir al-Maybudî On Logic". (PhD Dissertation, Erciyes University, Kayseri/ Turkey, 2020).

İşagoci adlı eseriyle ilk defa ele alan Porphyrios (ö.304)'tur. Porphyrios, bu eserinde beş ses ya da beş lafız olarak isimlendirilen beş tümel ele almıştır. Beş tümel mantık ilmi açısından önemli bir konudur. Zira Aristoteles'in kategoriler öğretisinin bilinmesi için cins, tür, ayırım, hassa ve genel arazın bilinmesi gerekir.¹ Bundan dolayı İslam dünyasında hem *İsâgûcî* hem de *Medhal* adıyla yapılan benzeri çalışmalar yer almaktadır. Ebherî'nin *İşagoci'si*, Fârâbî'nin *Kitâbu İsâgûcî*, İbn Sînâ'nın *el-Medhâl* gibi eserleri, bu alanda kaleme alınmış çalışmalara örnek verilebilir.²

Bu çalışmada müteahhirin dönemi mantıkçılarından Kâdî Mîr Meybudî'nin (ö.909/1503-1504) beş tümel konusuna dair görüşlerini ele alacağız. Konunun daha iyi anlaşılması bakımından ilk olarak kavram (mefhum), tikel (cüz'î) ve tümel (küllî) kavramlarını ele alacağız. Kavram, akılda meydana gelen surete denir. Zihinsel suretler lafızlarla dile getirildiğinde mana olarak ifade edilmektedir. Kavram (mefhum) ise zihinsel suretlerin zihinde olmasıdır³

Kavram, tümel (küllî) ve tikel (cüz'î) olarak ikiye ayrılır. Kavramın bu şekilde tümel ve tikel olarak ikiye ayrılması, akli bir taksim ile elde edilir. Kavram, zihinde mevcut olduğunda ya başka fertleri kapsamına alabilecek yapıdadır yahut başka fertleri alabilecek bir yapıda değildir. Kavram, başka fertlere yüklem olabilecek bir yapıda ise tümel iken, başka fertlere yüklem olabilecek bir yapıda değilse tikeldir.⁴

Yaptığımız bu açıklamalar ekseninde tümel ve tikel kavramlarını ele alacağız. Müfret bir kavramın ifade ettiği anlam, bizatihi ifade edilen anlamda ortaklığa engel olmuyorsa, bu kavram tümeldir.⁵ Meybudî de kendisinden önceki mantık geleneğine uygun olarak tümel kavramını tanımlar. Bir mefhumun salt tasavvuru, o mefhumda ortaklığa engel olmuyorsa, Meybudî'ye göre tümeldir.⁶ Meybudî, *Şerhu Hidâyetü'l-Hikme* eserinde ise tümel kavramını, sayı olarak bir olmayan ve hariçte çoklar arasında ortak olan olarak ifade etmektedir.⁷ Müfret bir kavramın ifade ettiği anlam, bizatihi ifade edilen anlamda ortaklığa engel oluyorsa, bu kavram tikeldir.⁸ Meybudî de benzer bir şekilde tikel kavramı, salt tasavvuru, o mefhumda ortaklığa engel olan,⁹ şeklinde ifade eder. Meybudî, Meşşâî mantıkçılarının kullandığı terimlere yer verdiği gibi İsrâkî geleneğe mensup mantıkçıların kullandığı istihlamlara da yer vermiştir. Buna göre İsrâkîler tümel kavramı, genel (âmm), tekil kavramı ise şahıs olarak isimlendirmektedirler.¹⁰ Meybudî'nin kendisinden önceki hem Meşşâî hem de İsrâkî mantık geleneğine hâkim olduğunu söyleyebiliriz.

¹ İbrahim Emiroğlu, *Klasik Mantığa Giriş*, 5. Bs. (Ankara: Elis Yayınları, 2009), 70; İbrahim Çapak, *Porphyrios ve İbn Sina Mantığında Tümel*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2011), 14; M. Naci Bolay, "Beş Tümel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5: 545.

² Ayrıntılı bilgi için bk. Esîrüddin el-Ebherî, *İşagoci*, trc. Murat Nergis (İstanbul: Ravza Yayınları, 2017), Ebû Nasr el-Fârâbî, *Kitâbu İsâgûcî* (Mantığa Giriş Risaleleri içinde), trc. Yaşar Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018).

³ Kâdî Mîr Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, Süleymaniye Kütüphanesi, İzmirli İsmail Hakkı, nr. 1694, 44; Kutbuddin Râzî, *Tahrîrû'l-Kavâidü'l-Mantikiyye fi Şerhi'r-Risâleti's-Şemsiyye (el-Risâletü'l-Şemsiyye içinde)*, thk. Muhsin Bîdârfer, 3. Bs. (Kum: Mensûrât-ı Bîdâr, 1426/2005), 125; Mehmet Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantığı- Kâtibi ve Kutbüddin Râzî Örneği* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 94.

⁴ Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantığı*, 94.

⁵ Ebu Ali İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, trc. Muhittin Macit, Ali Durusoy vd. (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 6; Seyyid Şerif Cürçânî, *Ta'rifât*, thk. Adil Enver Hazır, 2. Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2013), 171; Şemsüddîn es-Semerikandî, *Kıstâsu'l-Efkâr*, trc. Necmettin Pehlivan (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), 102.

⁶ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 45.

⁷ Kâdî Mîr Meybudî, *Şerhu Hidâyetü'l-Hikme*, thk. Kerim Faruk, (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2018), 205.

⁸ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 5.

⁹ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 45; ayrıca bk. Meybudî, *Şerhu Hidâyetü'l-Hikme*, 206.

¹⁰ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 47; Şihâbüddin es-Sühreverdî, *Hikmetü'l-İsrâk*, trc. Eyüp Bekiryazıcı, Üsmetullah Sami (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), 20; ayrıca bk. Kamil Kömürcü, *İsrâkî Düşüncede Mantığın Yeri* (Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2014), 34.

Tümel kavram, altında yer alan fertleriyle ilişkisine göre değerlendirildiğinde zâtî (özel) ve arazî (ilintisel) olarak ikiye ayrılır.¹¹ Tümel kavram, fertlere ait mahiyetin kendisi veya fertlere ait mahiyetin dâhilinde ise “zâtî” olarak isimlendirilir. Eğer tümel kavram, fertlere ait mahiyetin haricinde ise “arazî” olarak isimlendirilir.¹²

Zâtî (özel) kavramını, “mahiyete dâhil olan tümel” olarak tanımlayanların yanında “mahiyetin haricinde olmayan tümel” olarak tanımlayanlar da vardır. Yapılan bu ikinci tanım, mahiyeti de içermekte ve mahiyeti zâtî bir tümel kabul etmektedir. Bu durumda zâtî kavramı, mahiyet, cins ve ayırmadan meydana gelmektedir. Zâtî kavram birinci tanıma göre tanımlandığında ise kapsam daralmakta ve bu durumda zâtî kavramı, cins ve ayırmadan ibaret olmaktadır. Özetle ikinci tanım, birinci tanımdan daha genel olmasına rağmen mantıkçılar nezdinde meşhur olan tanım birinci tanımdır.¹³ Meybudî de mantıkçılar nezdinde meşhur olan birinci tanımı esas alarak, mahiyete dâhil olan tümele; zâtî adını vermektedir. Mahiyetin haricinde olan tümele de arazî adını vermektedir.¹⁴ Bu durumda mahiyetin aynı olan tümel tür (nev’); mahiyete dâhil olanlar cins ve ayırım (fasl) olmaktadır. Mahiyetin haricinde olan tümel ise ilinti (araz-ı âmm) ve hassadır. Meybudî, bu ayrımı göz önünde bulundurarak beş tümel konusunu ele almıştır.

Beş Tümel

1. Tür (Nev’)

Kâtibî, Kutbuddin Râzî ve Meybudî beş tümelden biri olan türü beş tümel arasında anlatabilmek için tümel kavram ile mahiyet bütünü arasındaki ilişkiyi İbn Sînâ’dan farklı bir şekilde ele almışlardır. İbn Sînâ yüklem konusunun mahiyetini kurması açısından ele alırken, Kâtibî, Kutbuddin Râzî ve Meybudî ise ondan farklı olarak mahiyetin fertleri açısından ele almaktadırlar. Bu durumda tür, cins ve ayırmadan meydana gelen üç tümel elde edilmektedir.¹⁵ İbn Sînâ’ya göre tür, “iki tümelden daha özel olup, o nedir? sorusunun cevabında söylenendir.”¹⁶ Tümel-zâtî kavramlardan biri olan tür, kaplamında yer alan fertlerin mahiyetlerinin tamamıdır. İnsan kavramı örnek verilebilir.¹⁷ İnsan kavramı Zeyd, Amr, Bekir ve diğer fertlere ait mahiyetin kendisidir.¹⁸ Bununla birlikte insanın fertleri sadece insanlığı değil, insanlıkla beraber bireysel nitelikleri (avârız-ı müşahhasa) kapsamaktadır. Bireysel nitelikler kişiden kişiye değiştiğinden, insan fertleri arasında ortaklığın farz edilmesini engelleyen yapısıyla, insan fertlerinin birer tümel olarak kabul edilme ihtimali de ortadan kalkmaktadır. Bu nitelikler, fertlerin mahiyetlerinde geçerli değildir. Aksine bu nitelikler sayesinde belirli bir şahıs olduğundan dolayı, diğer şahıslardan ayrılmaktadır. Bu durumda insanlık kavramı, her bir insan ferdine ait mahiyetin tamamı olmaktadır.¹⁹

Meybudî’nin tür ile ilgili görüşlerini ele almadan önce Kâtibî’nin eş-Şemsiyye risalesinde yaptığı tanımı ele alacağız. Kâtibî türü şu şekilde resmeder: “O nedir?” sorusunun cevabında sadece tek bir şeye veya hakikatleri müttefik olan birden fazla şeye yönelik yüklem olan

¹¹ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembîhler*, 6.

¹² Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantığı*, 101.

¹³ Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantığı*, 102.

¹⁴ Meybudî, *Şerhu’ş-Şemsiyye*, 47.

¹⁵ Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantığı*, 105.

¹⁶ Ebu Ali İbn Sînâ, *Mantığa Giriş*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013), 55.

¹⁷ Meybudî, *Şerhu’ş-Şemsiyye*, 48.

¹⁸ Kutbuddin Râzî, *Tahrîrû’l-Kavâidi’l-Mantikiyye*, 131.

¹⁹ Meybudî, *Şerhu’ş-Şemsiyye*, 48; Seyyid Şerif Cürçânî, *Hâşiye alâ Kutbuddin Râzî (el-Risâletü’ş-Şemsiyye içinde)*, thk. Muhsin Bîdârfer, 3. Bs. (Kum: Menşûrât-ı Bîdâr, 1426/2005), 131; Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantığı*, 107..

tümeldir.”²⁰ Kâtibî'nin yapmış olduğu tanımda türün tümel oluşu, tek bir şeye söylenmesi ve birden fazla şeye yönelik olması dikkat çekmektedir.

Meybudî, türün çeşitlerini ve hangi sorulara cevap olarak verilebileceğini Kâtibî'nin açıklamalarından yola çıkarak açıklamaktadır. Tür fertleri açısından iki ihtimali taşımaktadır. Türün, hariçte birden fazla ferdi ya da hariçte tek bir ferdi olabilir. Hariçte birden fazla ferdi olan tür, ortaklıkla (şirket) beraber hususilik (özümlük) bakımından 'o nedir?' sorusunun cevabında söylenen tümeldir. Meybudî'ye göre hariçte birden fazla ferdi olan türün tanımında yer alan "beraber" ifadesinin terk edilmesi uygundur. Çünkü "o nedir?" sorusunun cevabında hususilik nedeniyle tek bir zamanda söylenmektedir. "O nedir?" sorusunun cevabında o şeyin mahiyetinin tamamı öğrenilmek istenmektedir. "O nedir?" sorusu tek bir şahsa yöneltildiğinde, o şahsın mahiyetinin tamamı öğrenilmek istenmektedir. Aynı soru hariçte birden fazla ferdi olanlara sorulduğunda, fertler arasındaki ortak mahiyetin tamamı öğrenilmek istenmektedir. "Zeyd nedir?" sorusu yöneltildiğinde verilen cevap insandır. Bu şekilde Zeyd'e özgü mahiyetin tamamı öğrenilmektedir. "Zeyd ve Amr nedir?" sorusu yöneltildiğinde verilen cevap yine insandır. Verilen cevapla Zeyd ve Amr arasındaki ortak mahiyetin tamamı bilinmektedir. Türün hariçte tek bir ferdine yönelik de aynı soru sorulabilir. Türün fertleri tek olduğundan, sadece hususilik bakımından "o nedir?" sorusunun cevabında söylenir. Çünkü "ışık veren en büyük şey nedir?" diye sorduğumuzda sadece güneş cevabı verilir. Çünkü güneşin hariçte tek bir ferdi bulunmaktadır.²¹

Meybudî daha sonra Kâtibî'nin yapmış olduğu türe ait tanımın dilsel analizini yapmaktadır. Söz konusu tanım da yer alan "tümeldir." ifadesi türün cinsidir.²² "... tek bir şeye yüklem olan" ifadesi ile ikinci türe yani birden fazla ferdi olmayan türe işaret edilmektedir. Bu şekilde tek bir ferdi olan türler tanımın içerisine alınmaktadır. "...birden fazla şeye yüklem olan" ifadesi ile birinci türe yani birden fazla ferdi olan türe işaret edilmektedir. Bu şekilde birden fazla ferdi olan türler tanımın kapsamına girer.²³ Türün tanımında yer alan "hakikatleri müttefik olan" ifadesiyle mutlak olarak cinsi,²⁴ mutlak olarak ilinti, algılayan (hassâs), nâmî (büyüyen), üç boyuta kabil olma gibi uzak ayrımları ve yürüyen (mâşî) cinsin hassalarını türün tanımından çıkarılmaktadır.²⁵

Tanımda en son kayıt olarak yer alan "o nedir?" sorusunun cevabı" ile Meybudî'ye göre, yakın ayırım ve türün hassası, türün tanımı dışına çıkarılmaktadır.²⁶ Bu konuda Cürçânî'nin bu görüşün kapsamını genişlettiğini görmekteyiz. Cürçânî'ye göre yakın ayırımın yanında uzak ayırım bir de türlere ait olan hassâların yanında cinse ait hassâlar da tanım dışına çıkarılması gerekir.²⁷ Meybudî'ye göre son kayıt olan "o nedir? sorusunun cevabı", "hakikatleri müttefik olan" kaydının aksine müstakildir.

Görüldüğü üzere Meybudî, türün tanımında harici varlıklara yer vermesinden dolayı Kâtibî'yi eleştirmektedir. Zira türün tanımını problemlile hale getiren şey, tür kavramının tanımının hariçteki varlıklara bakarak yapılmasından kaynaklanmaktadır. Mesela cins, hakikati

²⁰ Ali b. Ömer Kâtibî, *er-Risaletü's-Şemsîyye* (İstanbul: Eser Kitabevi, 1970), 7.

²¹ Meybudî, *Şerhu's-Şemsîyye*, 49.

²² Kutbuddin Râzî, *Tahrîrü'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, 132.

²³ Meybudî, *Şerhu's-Şemsîyye*, 49.

²⁴ "Hakikatleri müttefik olan" ifadesiyle Kutbuddin Râzî ve Teftâzânî, tanımdan sadece cinsi çıkardığını ifade etmişlerdir. Bk. Kutbuddin Râzî, *Tahrîrü'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, s. 133; Sa'dettin Teftâzânî, *Şerhu'r-Risaleti's-Şemsîyye Fi'l-Mantık*, thk. Cadullah Bisam Salih, (Ürdün: Dar-ı nur, 1432/2011), 141.

²⁵ Meybudî, *Şerhu's-Şemsîyye*, 49; Cürçânî, *Hâşiye*, 133.

²⁶ Meybudî, *Şerhu's-Şemsîyye*, 49.

²⁷ Cürçânî, *Hâşiye*, 133.

müttefik olan şeylere yüklenendir. Mesela Zeyd, Amr ve canlı gibi. Zikredilen bu ifade türde, harici varlıklar itibariyledir ki bu Meybudî'ye göre yanlıştır. Çünkü mantık ilminin görüş alanı daha kapsayıcıdır. Mantık ilminin asıl amacı, mevcudata ilişkin hallerin bilinmesidir. Mevcudata ilişkin hallerde, itibari mefhumların bilgisine bağlı olabilir. Bu durumu ifade etmek için denilmiştir ki: İtibarî kavramlar olmasaydı hikmet geçersiz olurdu.²⁸

Kâtibî'nin yapmış olduğu türün tanımını, eleştirilerden kurtarmak mümkün müdür? "O nedir?" sorusunun hakikate yönelik bir soru olduğu bilinmektedir. Hakikat ise ancak mevcutlar için söz konusu edilmektedir. Bu durumda türün, kesinlikle "haricî" kaydı ile sınırlandırılması gerekir. Bu çözümü hem dile getiren hem de itiraz eden Meybudî, "o nedir?" sorusu ile mahiyetin araştırıldığını, mahiyetin ise hakikatten daha genel bir kavram olduğunu hem hariçte mevcut olanları hem de hariçte mevcut olmayanları kapsadığını belirtmektedir. Bu durumda tümellerin toplamda beş olması zorunluluğuyla beraber türün haricî olarak sınırlandırılması nasıl mümkündür? Ayrıca Anka gibi hiçbir ferdi bulunmayan ve mahiyetin tamamı mefhum olmaktan ibaret olanlar, türün dışında başka bir tümelin altında yer almazlar. Bu durumda tümellerin beş kısımla sınırlandırılması mümkün olmamaktadır. Dolayısıyla her bir tür, "o nedir?" sorusunun cevabında ortaklık ve hususilik yönünden söylenen şey olmaktadır. Meybudî yukarıda yapılan eleştiriler ışığında türü, "o nedir?" sorusunun hakikati müttefik olan çoklar hakkında söylenendir, şeklinde tanımlar.²⁹

Meybudî yaptığı tür tanımında "tümel" ifadesine yer vermemektedir. Mantıkçımıza göre "tümel" ile "çoklar hakkında" ifadesi arasında herhangi bir fark yoktur. "Çoklar hakkında" ifadesi tümel lafzının delalet ettiği anlamın tafsilî açıklamasıdır. Çoklar hakkında söylenen ile kastedilen, uygunluktur. Tafsil ile her bir tür için iki duruma işaret edilmektedir. Çünkü her bir tür de uygunluk yer almaktadır. Cinsin aksine o "tek bir şey" ve "çoklar hakkında" söylenebilir. Cins ise sadece çoklar hakkında söylenir.³⁰

Meybudî, türü hakikî ve izâfî (göreceli) tür olarak iki kısımda ele alır. Hakikî tür daha önce ifade ettiğimiz üzere, o nedir? sorusunun cevabında hakikatleri bakımından müttefik olan çoklar hakkında söylenendir.³¹ Çünkü onun türselliği, fertlerinden elde edilen tek bir hakikate nazaran ortaya çıkmaktadır.³² İzâfî tür ise, o nedir? sorusunun cevabında birincil söz olarak cinsin kendisi ve kendisinden başkası hakkında söylendiği her mahiyete söylenendir. Çünkü izâfî tür, cinsle izafe edilmiştir. Cins, ortak mahiyetin tamamı ve hakikatte birbirinden farklı iki mahiyet arasındadır ve 'o nedir?' sorusunun cevabında söylenendir.³³

Meybudî'ye göre izâfî türün tanımında yer alan "bütün/her" lafzının terk edilmesi gerekir. Çünkü tümellerin yapılan bu tanımları, tam isimsel tanımlardır. "O nedir?" sözüyle de yüksek cins, ayırım, genel araz ve bazı hassalar, izâfî türün tanımından çıkarılmıştır. "Birincil söz" ile kastedilen vasıtasız olarak söylenenlerdir. Bu şekilde sınıf yani tümel sıfatlarla kayıtlanmış tür tanımının dışına çıkarılmıştır. Bu kayıt ile uzak cinslere kıyasla tür de tanımdan çıkarılmıştır. Böylece insanın, büyüyen cisim, cisim ve cevher için tür olması gerekmemektedir. Bununla beraber altında yer alan türlere nisbetle tür olmasından dolayı "türlerin türü (nev'ul-enva)" olarak isimlendirilmektedir.³⁴

²⁸ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 49.

²⁹ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 49.

³⁰ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 49-50; Cürçânî, *Hâşiye*, 134.

³¹ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 49.

³² Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 72; Kutbuddin Râzî, *Tahrîrü'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, 191.

³³ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 72-73.

³⁴ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 72; Kutbuddin Râzî, *Tahrîrü'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, 194.

Daha sonra Meybudî, izâfî türün mertebelerine değinmektedir. Zira hakikî türün, başka bir hakikî türün altında olması mümkün olmadığından mertebeleri yoktur. İzâfî türün mertebeleri ise dörttür. İzâfî tür, türlerin en geneli olursa “yüksek tür (en-nev’ul-âli)” olur. Mesela insan, hayevan ve büyüyen cisimden daha genel olan “cisim” yüksek türdür. İzâfî tür, türlerin en özeli olursa “aşağı tür (en-nev’ul-sâfil)” olur. Mesela, cisim, büyüyen cisim ve hayevandan daha özel olan “insan” aşağı tür olur. Buna “türlerin türü (nev’ul-enva)” denir. Aşağı türün bazısından daha genel, yüksek türün bazısından daha özel olana ise “orta tür (en-nev’u mütevassıt)” denir. Mesela, cisim ve büyüyen cisimden daha özel olan ve insandan daha genel olan “hayevan” ile cisimden daha özel, insan ve hayevandan daha genel olan “büyüyen cisim” orta türdür. İzâfî tür, bir silsileye dâhil olmaz; aksine hepsinden ayrı olursa “müfret tür” olur. Mesela, eğer cevherin aklın cinsi olduğunu kabul edersek, aklın müfret türe örnek olabileceğini ifade edebiliriz.³⁵

Türün tanımı ve üzerinde yapılan tartışmalar kısaca şöyle özetlenebilir:

1- Meybudî, birden fazla ferdi olan şeylere yönelik ‘o nedir?’ sorusu karşısında bu şeylerin tam hakikatini, o şeylerin özgü ve ortak yönünü dikkate alarak bildiren tür ve sadece tek bir ferdi olan şeye yönelik ‘o nedir?’ sorusunun cevabı olarak zikredilen ve sadece o şeye özgü olan mahiyetin tamamını bildiren iki türden bahsetmektedir.

2- Kâtibî’nin tür tanımı, hariç varlıkları dikkate alması açısından problemlidir. Zira mantık sanatının bakış açısı daha kapsayıcıdır. Bundan dolayı itibarî varlıklarında göz önüne alınması gerekirdi. Meybudî’nin temel yaklaşımı ise şöyledir: Mantık ilminin kavramları tanımlanırken itibarî kavramlar da hesaba katılmalıdır. Tümel kavram, nasıl ki hariç varlığı hesaba katmadan sırf tasavvur planında kalınarak belirleniyorsa tür de öyle tanımlanmalı; dahası hem hariç hem de itibarî varlıkları içermelidir.

3- Tür, hakikî ve izafî olarak ikiye ayrılır.

4- İzafî türün mertebeleri dörttür.

2. Cins

Tümel, altındaki fertlerin mahiyetine dâhil olduğunda zâfî olarak isimlendirilir. Zâfî olan tümel, cins veya ayırım olur.³⁶ İlk olarak cins kavramı ele alacağız. İbn Sînâ cinsi, “o nedir?” sorusunun cevabında, hakikatleri farklı olan şeylere yüklenen tümel³⁷ olarak tanımlamıştır. eş-Şemsiyye’de cins kavramı, “fertlerinin mahiyetine dâhil olan tümel, mahiyet ile başka tür arasında ortak parçanın tamamı ise bu tümel, salt ortaklık nedeniyle ‘o nedir?’ sorusunun cevabında söylenen, olarak ifade edilmektedir. Kâtibî cinsi şu şekilde resmeder: ‘O nedir?’ sorusunun cevabında, hakikatleri birbirinden farklı olan birden fazla şeye yüklem olarak söylenen tümeldir.”³⁸ Kâtibî görüldüğü üzere İbn Sînâ’nın yaptığı tanıma benzer şekilde cins kavramını ifade etmektedir.

Yukarıda Kâtibî’nin dile getirdiğimiz cins kavramının tanımını incelediğimizde “ortak parçanın (cüz-î müşterek) tamamı” ifadesi dikkat çekmektedir. Meybudî’ye göre ortak parçanın tamamı ile kastedilen, onun dışında aralarında mahiyetlere dair ortak bir parçanın olmamasıdır. Mahiyet ve ondan ayrı başka bir tür arasındaki ortak parça; ya bu parça aynıyla ortak parçanın tamamı olur. Ya da ortak parçanın tamamının bir parçası olur. Mesela canlı kavramını ele alalım. Canlı kavramı, insan ile at arasında ortak parçanın tamamını

³⁵ Meybudî, *Şerhu’ş-Şemsiyye*, 73-74.

³⁶ Teftâzânî, *Şerhu’r-Risaleti’ş-Şemsiyye*, 142.

³⁷ İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 15.

³⁸ Kâtibî, *er-Risaletü’ş-Şemsiyye*, 7-8.

oluşturmaktadır. Çünkü insan ve at arasında canlıdan başka bir ortak parça yoktur. İnsan ile at arasında canlı dışında başka bir ortak parça varsaymak isteseydik bu parça canlı kavramının parçaları olan cevher, büyüyen cisim, algılayan, irade ile hareket eden kavramlarından biri olacaktı. Zira ifade ettiğimiz kavramlardan her biri ortak parçanın tamamının bir parçasıdır. Yani canlı olarak isimlendirilen mahiyetin parçalarıdır.³⁹

Kâtibî'nin cins tanımı incelendiğinde Meybudî'nin türün tanımında dile getirdiği hususların burada da ayrıca ifade edildiği görülmektedir. Meybudî o nedir? sorusunun cevabında, hakikatleri birbirinden farklı olan çoklara yüklem yapılan tümel, şeklinde resmedilen cinsin tanımında geçen "tümel" ifadesinin Kutbuddin Râzî'ye göre fazlalık olduğunu ifade etmektedir. Zira cinsin tanımında yer alan "tümel" kavramı ile "çoklara yüklem yapılan" aynı anlama gelmektedir.⁴⁰ Meybudî'nin hocası Devvânî'de de benzer ifadeleri görmekteyiz. Devvânî'ye göre "tümel" lafzı ile "çoklar üzerine söylenen" arasında anlam açısından herhangi bir farklılık bulunmamaktadır.⁴¹ Söz konusu Kutbuddin Râzî'nin Kâtibî'ye yönelttiği bu eleştirinin kaynağı Fahreddin Râzî'dir. Fahreddin Râzî, İbn Sînâ'nın *el-İşarat* eserine atıfta bulunarak cins tanımını eleştirmiştir. Fahreddin Râzî'ye göre 'tümel' lafzı fazlalıktır ve ona ihtiyaç yoktur. Çünkü "şeylere yüklem olan" lafzı ile "tümel" lafzı eş anlamlıdır.⁴² Ancak "tümel" lafzı "şeylere yüklem olan" lafzından daha geneldir. Burada birçok şeye yüklem olamayan, sadece tek bir şeye yüklem olabilen tümelin varlığı söz konusudur.⁴³ Meybudî'ye göre cinsin tanımında geçen 'çoklara yüklem olan' ifadesiyle hakiki tikel tanımın dışına çıkarılmaktadır. Zira hakiki tikel, "Bu Zeyd'dir." örneğinde olduğu gibi tek bir şeye söylenmektedir. Meybudî, Cürçânî'den naklederek hakiki tikel hakkında açıklamalarda bulunur. Hakiki tikel, bir şeye yüklenmez ve bir şeye söylenmez. Aksine tümel mefhumlar tikel olan şeye söylenen ve yüklenendir. Hakiki tikel, kendisine yüklem yapılan şeye, kendisiyle söylenen veya kendisiyle yüklem olan değildir. Bu durumda tikel kendisine yüklem yapılan şeye, nasıl söylenen ve yüklenen olamaz? Meybudî'ye göre bu asla tasavvur edilmez. Çünkü nisbet olan "yüklem", birbirinden müteğayir iki durum arasında olmalıdır. Başkasına olumlu olarak yüklenmesi ise aynı şekilde imkânızdır.⁴⁴

Özetle ifade edebiliriz ki, İbn Sînâ çizgisini devam ettiren Kâtibî, cins tanımını olduğu gibi korumaktadır. Meybudî de İbn Sînâ çizgisini takip eden Kâtibî'nin ortaya koyduğu aynı şekilde muhafaza etmektedir. Meybudî'nin beş tümelin tanımlarında özelde cinsin tanımında, tanımda geçen kavramlara açıklık getirir.

2.1. Yakın ve Uzak Cins

Meybudî'nin cins konusunda ele aldığı bir diğer husus, yakın ve uzak cinstir. Cinsin mahiyet ve mahiyet dışında ortak mahiyetin tamamı olması gerekir. Ortak mahiyetin tamamı ise mahiyetle o cinsteki ortaklaşanların her birine kıyasla olur veya olmaz.⁴⁵ Bir mahiyete ve bu mahiyetle cinsteki ortaklaşanlardan bir kısmına yönelik sorulan o nedir? sorusuna verilen cevap, bu mahiyete ve bu mahiyetle cinsteki ortaklaşanların her birine yönelik verilen cevapla aynı

³⁹ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 50; Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantığı*, 116.

⁴⁰ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 50; krş. Kutbuddin Râzî, *Tahrîrü'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, 138.

⁴¹ Celaleddin Devvânî, *Şerhu'l-Muhakkik Devvânî a'lâ Tehzibü'l-Mantık*, thk. Abdunnasır Ahmed eş-Şafî, (Beyrut: Daru'l-Ziyâ, 2014), 145.

⁴² Fahreddin Râzî, *Mantiku'l-Mulahhas*, thk. Ehad Ferâmerz Karâmelikî, Âdîne Asgarînijâd, (Tahran: Dânişgâh-ı İmam Sâdık, 1381), 60; Fahreddin Râzî tarafından eleştirilen İbn Sînâ'nın yapmış olduğu cins tanımı için bk. İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*, 13; ayrıca bk. Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantığı*, 118-119.

⁴³ Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantığı*, 119.

⁴⁴ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 50; Cürçânî, *Hâşiye*, 138.

⁴⁵ Cürçânî, *Hâşiye*, 140.

olursa buna “yakın cins” denir. Mesela canlı kavramı, insan ve at mahiyetlerine yönelik sorulan sorunun cevabıdır. Bunun yanında insan mahiyetine ve insana canlılıkta ortak olan şeylerine tümüne yönelik sorulan sorunun cevabı yine canlı olmaktadır.⁴⁶ İşte bundan dolayı canlı, yakın cins olmaktadır. Uzak cins ise şöyle ifade edilmektedir: Bir mahiyete ve bu mahiyetle cinsten ortaklaşan diğer bazılarına yönelik o nedir? sorusuna yönelik cevabın aynı olmazsa buna “uzak cins” denir. Mesela insana nisbetle büyüyen cisim uzak cinstir. Çünkü bitkiler ve hayvanlar, büyüyen cisim olma noktasında insan ile ortaklıklar. Büyüyen cisim cevabı insan ve bitkilerdeki ortaklıkların cevabıdır. Canlılıktaki ortakları için cevap değildir. Aksine insan ile canlılıktaki ortakları için verilen cevap canlı olmaktadır.

Meybudî, cins konusunda son olarak, cinsin mertebeleri hakkında bilgiler vermektedir. Meybudî’ye göre cinsin mertebeleri dörttür. Söz konusu cinsler mertebesinde en genel olan “yüksek cins (cins-i ‘âlî)” olur. Mesela, canlı, büyüyen cisim ve cisimden daha genel olan “cevher” üstün cinstir. Buna “cinslerin cinsi (cinsü’l-ecnâs)” denir. Cinslerin cinsi, türlerin türünde olduğu gibi, aşağı cins olarak isimlendirilmez. Çünkü bir şeyin cins olması (cinsiyye), ancak altındakilere kıyasladır. Dolayısıyla cins, tüm cinslerin üzerinde olduğu zaman ancak cinslerin cinsi olur. Bir şeyin tür olması (nev’iyye) ise ancak üstündekilere kıyasladır. Dolayısıyla tür, tüm türlerin altında olduğu zaman türlerin türü olmaktadır. Cinslerin en özeli, “aşağı cins” olur. Mesela, cevher, cisim ve büyüyen cisimden daha özel olan canlı, aşağı cinstir. Bazısından daha genel bazısından ise daha özel olan “orta cins” olur. Mesela, cevher ve cisimden daha özel olan ve canlıdan daha genel olan büyüyen cisim ile cevherden daha özel olan ve canlı ile büyüyen cisimden daha genel olan cisim orta cinstir. Bütün cinslerden farklı olan ise “müfret cins” olur. Müfret cins akıl örnek verilebilir. Takdir edilen üzerine cevher aklın cinsi olmaz; aksine ilintisi olur. Çünkü akıl, akıllara kıyasla ortak mahiyetin tamamıdır.⁴⁷ Buradaki temsilden amaç, tefhim yani bir şeyi anlaşılır kılmaktır. Buraya uygun örneğin olmasına gerek yoktur. Özellikle varlıkta açık bir misali bulunmayan hususlarda, salt varsayım yeterlidir.⁴⁸

Meybudî yüksek cinsin, birbirine eşit iki veya daha fazla şeyden meydana geldiğinde, kendisini kâim kılıcı (mukavvim) bir ayırımının olması gerektiğini ifade etmektedir. Yüksek cinsin, kendisini taksim edici (mukassim) bir ayırımının olması zorunludur. Mesela konuşan ayırımının canlıyı, konuşan ve konuşmayan diye iki kısma ayırdığı zannedilebilir. İşin gerçeği şudur ki; konuşan, canlı için iki kısımda değil, bir kısımda meydana getirici olması nedeniyle onu taksim edendir. Zira canlı cinsinden konuşmayan, tıpkı konuşmanın kendisine eklenmesinden meydana gelen konuşan gibi, konuşmanın kendisine eklenmesinden meydana gelen başka bir kısımdır.⁴⁹ Aşağı türün ise kâim kılıcı ayırımının olması zorunlu, taksim edici ayırımının olması ise imkânsızdır. Çünkü aşağı türün altında tür yer almamaktadır. Orta cins ve türlerin, kâim kılıcı ayırımlarının olması zorunludur; çünkü üstlerinde cinsler vardır. Orta cins ve türlerin, taksim edici ayırımlarının olması zorunludur; çünkü altlarında türler vardır. Burada müfret tür ve cinsle yönelik herhangi bir itiraz bulunmamaktadır. Zira müfret tür, aşağı türe kıyasla olurken, müfret cins ise yüksek cinsle kıyas olmaktadır. Üst türü ve cinsi kâim kılan her ayırım, alt cins ve türü de kâim kılar. Burada yukarı (âlî) ile üstteki (fevkânî), aşağı (sâfil) ile alttaki (tahtânî) kastedilmektedir. Yoksa yukarı ile hepsinin üstünde olan, aşağı ile hepsinin altında olan cinsler ve türler kastedilmemektedir. Çünkü üst, aşağının kâim kılıcıdır; kâim kılanı, kâim kılan da kâim kılar. Ancak bunun tümel döndürmesi yoktur.

⁴⁶ Meybudî, *Şerhu’ş-Şemsiyye*, 51.

⁴⁷ Meybudî, *Şerhu’ş-Şemsiyye*, 74.

⁴⁸ Meybudî, *Şerhu’ş-Şemsiyye*, 74; Cürçânî, *Hâşiye*, 199.

⁴⁹ Meybudî, *Şerhu’ş-Şemsiyye*, 76; Cürçânî, *Hâşiye*, 205.

Yani her aşağıyı kâim kılan, üsttekini kâim kılıcı değildir. Eğer aşağıdakilerin hepsini kâim kılanların hepsi de yukarıdakilerin hepsini kâim kılıcı olsaydı, alt ile üst arasında fark kalmazdı. Ancak burada şöyle bir şey söylenebilir; alttakilerin ve üsttekilerin bütün zâtîlerde ortak olması gerekmemektedir. Gerekirse bile mefhumların bir olmasını gerektirir. Çünkü üsttekinin mefhumuna dâhil olmayıp, aşağının mefhumuna dâhil olan cins vardır. Meybudî'ye göre aşağıya dâhil olan cins, cins ve ayırmadan meydana gelmiştir. Bu durum ikinci ve üçüncü cinsler için de geçerlidir. Bu durum üst cinste son bulur. Böylece aşağıdakinin bütün parçaları, yukarıdakinin ayrımları olur. Yukarıda olan da kendisinden başka bir şey olmaz. Eğer alttakini var eden her ayırım, yukarıdakini var eden olursa, yukarıdaki için zâtî olması durumunda aşağıda hiçbir zâtî kalmaz.⁵⁰

3. Ayırım (Fasıl)

Mahiyet, cins ve ayırmadan oluşan bir bütündür. Mahiyeti oluşturan birinci parça olan cinsi ele aldık. Şimdi ise mahiyeti oluşturan ikinci parça olan ayırımı ele alacağız. Ayırım birbirinden farklı olan iki mahiyet arasında ortak parçanın tamamı değil de ortak parçanın bir kısmı olarak mahiyete eşit olan tümeldir. eş-Şemsiyye müellifi ayırımı şu şekilde anlatmaktadır:

Mahiyetin cüzü, birbirinden farklı iki tür arasındaki ortak parçanın tamamını oluşturmuyorsa; mahiyetle diğer bir tür arasında asla ortaklık olmamalıdır -insana nispetle nâtik gibi- ya da ortak parçanın tamamının, kendisine eşit olan bir kısmı olacaktır – duyumsayan (hassâs) böyledir- aksi takdirde mahiyetle başka tür arasında ortak olurdu. Oysa onun, diğer türe nisbetle ortak parçanın tamamı olması caiz değildir. Çünkü takdir edilen bunun tersidir. Bilakis onun ortak parçanın bir kısmı olmasıdır ve bu da teselsül etmez. Aksine eşit olanda son bulur. Dolayısıyla o, cinsin faslı olur. Nasıl olursa olsun o, bir mahiyeti cinste ki veya varlıktaki ortaklarından ayırt eder; dolayısıyla ayırım (fasıl) olur.⁵¹

Ayırmın tanımı yapılırken, “mahiyetin cüzü” kavramı dikkate alınmaktadır. Buna göre mahiyetin cüzü, bu mahiyet ve başka tür arasında ortak parçanın tamamı değilse bu cüze “ayırım” denir. Bu durumda iki gerekli durum ortaya çıkmaktadır. Birinci duruma göre mahiyetin cüzü; mahiyet ve başka tür arasında asla ortak olmayacaktır. İkinci duruma göre ise ortak parçanın tamamının bir kısmına eşit olacaktır. Bu ikisinden hangisi olursa olsun buna ‘ayırım’ denir. Bu iki durumdan birinin gerekli olmasının sebebi; mahiyetin cüzü ortak parçanın tamamı olmaması, bu durumda ortaklık meydana gelmemesidir. Bu birinci durumdur. İkinci durumda ise ortaklık vardır, ancak ortak parçanın tamamında meydana gelmemektedir aksine bir kısmı olmaktadır. Ortak parçanın bir kısmı ise, ortak parçanın tamamından ayrı, ona eşit, ondan daha özel veya ondan daha genel olur. Eğer ortak parçanın tamamına eşit olmazsa, ondan ayrı olmayacaktır. Çünkü anlatılanlar yüklem olan parçalar hakkındadır. Ortak parçanın tamamından daha özel olamaz; çünkü parça olmadan bütünün gerçekleşmesi mümkün değildir. Bunun için geriye ortak parçanın tamamından daha genel olması kalmaktadır. Genel olduğunda ise ortak parçanın tamamından ayrı başka bir türde meydana gelmesi gerekli olmaktadır. Bu durumda da bu mahiyetle ortak mahiyetin tamamının karşısında ikinci bir tür ile aralarında ortaklık meydana gelmektedir.⁵² Ancak mahiyet ve bu türe nisbetle ortak parçanın tamamı olması caiz değildir. Çünkü varsayımımıza göre bu mahiyet ile başka tür arasında ortak

⁵⁰ Meybudî, Şerhu'ş-Şemsiyye, 76-77.

⁵¹ Kâtibi, er-Risaletü'ş-Şemsiyye, 8-9.

⁵² Meybudî, Şerhu'ş-Şemsiyye, 52; Kutbuddin Râzî, Tahrîrül-Kavâidi'l-Mantikiyye, 142; ayrıca bk. Özturan, İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantığı, 134-39.

parçanın tamamı olmamalıdır. Bu durumda ortak parçanın tamamı olmaz. Aksine ortak parçanın bir kısmı olmalıdır. Böylece bir mahiyet için iki tane ortak parçanın tamamı olmaktadır. Birinci ortak parçanın tamamı, bu mahiyet ile onun karşısında bulunan tür arasında ortak parçanın tamamı olur. İkinci ortak parçanın tamamı ise, bu mahiyet ile birinci ortak parçanın tamamının karşısında olan ikinci tür arasında olur. İkinci tür ve bu mahiyet arasındaki ortak parçanın bir kısmı olsaydı, ondan daha genel olurdu. O zaman ikinci ortak parçanın tamamı olmadan başka bir türde mevcut olurdu. Böylece bu mahiyetle ikinci ortak parçanın karşısında bulunan üçüncü tür ile aralarında ortaklık olacaktır. Ancak aralarındaki ortak parçanın tamamı değil aksine bir kısmıdır. Böylece üçüncü ortak parçanın tamamı elde edilmiş olur.⁵³

Meybudî, Kâtibî'nin "doğrusu onun, ortak parçanın tamamının bir kısmı olmasıdır ve bu teselsül etmez." ifadesiyle neyi kastettiğini açıklamaktadır. Meybudî'ye göre ortak parçaların tamamı, sonsuza kadar gitmez. Eğer sonsuza kadar giderse, mahiyetin sonsuz parçalardan oluşması gerekirdi. Bu durumda da onun künhünün akledilmesi imkânsız olurdu. Burada anlatılanlar, künhüyle akledilen mahiyetler hakkındadır. Meybudî'ye göre Kâtibî'nin sonsuz şeylerin varlığı üzerine teselsül ile kayıtlaması, müsamahalıdır. Bu durumda iki cinsten birinin, diğer cinsin parçası olamayacağını imkânsızlığı da sabit olmuş olmaktadır. Böylece var olan cinslerin beraber tertip edilmesi gerekir. Çünkü anlatılanlar hakiki olup, mahiyetler ve onların cüzleri hakkındadır. Meybudî'ye göre cinsler eğer, harici varlıkları nedeniyle ayırt etmede bulunurlarsa bu durum gerçekleşmiş olur. Ancak bu durum böyle değildir. Aksine ortak parçanın tamamına eşit olan, ortak parçanın bir kısmında son bulur.⁵⁴

Yukarıda ifade ettiğimiz iki durumdan biri, ayırımın parçası olmaktadır. Eğer ortaklık bulunmazsa, mahiyete özgü olmaktadır. Böylece mahiyeti, kendisi dışındakilerden ayırt etmektedir. Bu durumun aksine eğer ortak parçanın tamamına eşit olan ortak parçanın bir kısmı olursa, ortak parçanın tamamına özgü olmasından dolayı ayırım olur. Ortak parçanın tamamı cins olduğundan, cinsin ayırımı olur. Cinsin ayırımı olduğundan, mahiyetin ayırımı da olmaktadır. Çünkü cinsi kendisi dışındakilerden ayırt ederken, mahiyeti de kendisi dışındaki bazı şeylerden ayırt etmektedir. Burada ayırım ile kastedilen, ortak parçanın tamamının dışındakilerden mahiyeti genel olarak ayırt etmektir. Burada ki son kayıt cinsi çıkarmak içindir.⁵⁵ Fahreddîn Razî'ye göre cins, cins olması açısından, o hangi şeydir? sorusunun cevabında söylenmez. Çünkü cüz, bir şey ve birşeyin dışında ortak olması açısından cins olmaktadır. Bu itibarla, o hangi şeydir? sorusunun cevabında söylenmez.⁵⁶ Teftâzânî'ye göre en iyi şey, cinsin ayırt etmesi ifadesinin kullanılmamasıdır.⁵⁷ Bunun yerine daha kuşatıcı bir delil getirilebilir. Bu delil, parçanın mahiyet ve mahiyetin dışında ortak parçanın olmamasıdır. Böyle olursa mahiyete özgü veya mahiyete ortak olur. İkinci bir durumda ise mahiyet ve mahiyetin dışındakilerin hepsine ortak olmaz. Çünkü mahiyet, parçaları olmayan basittir. Böylece genel bir şekilde ayırt etmiş olur.⁵⁸

Meybudî'ye göre ayırım ile ilgili geçen ifadelerde yer alan "nasıl olursa olsun" ibaresiyle ile ortak parçanın olmamasına ve ortak parçanın tamamına eşit olan bir kısmına işaret edilmektedir. Ayırım, eksik veya tam temyizle, mahiyeti cinsteki veya varlıktaki ortaklarından ayırt eder. "Cinsteki ve varlıktaki" ifadesi ile de müteahhirûnun cins olmadan ayırımın

⁵³ Meybudî, *Şerhu'ş-Şemsiyye*, 52-53.

⁵⁴ Meybudî, *Şerhu'ş-Şemsiyye*, 53.

⁵⁵ Meybudî, *Şerhu'ş-Şemsiyye*, 54; Kutbuddin Râzî, *Tahrîrû'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, 146-147.

⁵⁶ Meybudî, *Şerhu'ş-Şemsiyye*, 54.

⁵⁷ Teftâzânî, *Şerhu'r-Risaleti'ş-Şemsiyye*, 149.

⁵⁸ Meybudî, *Şerhu'ş-Şemsiyye*, 54

olabileceğine dair görüşüne işaret etmektedir. Bunun benzeri görüş, İbn Sînâ'nın *el-İşârât* eserinde ve Fahreddîn Râzî'de de bulunmaktadır. Nasıruddin Tûsî ise bu konuda farklı düşünmektedir. Tûsî'ye göre ayırım, büyüyen cismin duyumsayana özgü olması gibi, ayırımın cinsine özgü olabileceğini belirtmiştir. Bu durumda ayırım, varlıkta mahiyete ortak olanların hepsinden ayırt etmektedir. Eğer ayırım cinsine özgü değilse, mahiyeti varlıktaki değil cinsteki ortakların hepsinden ayırt eder.⁵⁹ Mesela insana nisbetle konuşan gibi. Çünkü hayvan ve meleklerde de bulunabilir. Meybudî, Fahreddîn Râzî'nin görüşünü, Kâtibî'nin ibarelerine uygun olduğundan dolayı seçtiğini ifade etmektedir.⁶⁰

Kâtibî *eş-Şemsiyye*'de ayırımı, bir şeye "o cevherinde hangi şeydir?" sorusunun cevabında yüklem olan tûmeldir.⁶¹ şeklinde betimlemektedir.

Ayırımın tanımında yer alan "hangi şeydir?" sorusu üzerinde duran Meybudî, bu soru ile bir şeyi icmalî olarak temyiz eden şeylerin sorulduğunu söyler. Yani insan hangi şeydir? sorusu ile talep edilen icmalî olarak, bir şeyi ister kendi dışındaki şeylerin tümünden isterse bir kısmından; ister zâtî ister arazî olsun insanı ortaklarından ayırt etmektedir.⁶² Buradan anlaşılan şudur ki, bir şeyin icmalî olarak temyiz edebilmesi için bu şeyin, kendisi dışında kalan şeylerden temyiz edilmesi gerekir.

Ayırımın tanımında yer alan "tûmel" kavramı, bu tanımda ayırımın cinsi olarak kullanılır.⁶³ Bu şekilde beş tûmeli kapsamına almaktadır. Ancak sonrasında getirilen 'hangi şeydir?' sorusu ile Meybudî, Kutbuddin Râzî'nin tür, cins ve genel arazî tanımdan çıkardığını ifade eder. Meybudî, Kutbuddin Râzî'nin cinsin icmalî olarak, ayırım gibi ortaklardan ayırt ettiği görüşünde olduğunu belirterek, bu durumda cins ve genel arazî arasında ayırt etme hususunda bir fark olmadığını ifade ederek Kutbuddin Râzî'yi eleştirmektedir. Çünkü cins ayırt edici olursa, genel arazî'nin ayırt etmesi gerekir. Bu durumda ikisi bir sonuç vermemektedir. Zira genel arazî'nin, zâtî bakımından ayırt edici bir özelliği yoktur. Bu durumda geçerli olan şey, genelin özele zıt olmasıdır. Çünkü görece hassa olduğundan, icmalî olarak mahiyeti ayırt etmektedir. Bu durum da genel arazî tanımdan çıkarmak uygundur.⁶⁴

Meybudî tanımında yer alan "cevherinde" ibaresi ile hassayı tanımın dışına çıkarmaktadır. Çünkü 'cevherinde ve zatında hangi şeydir?' sorusu ile zâtî bir ayırt etme talep edilirken, "arazînde hangi şeydir?" sorusu ile de arazî bir ayırt etme talep edilmektedir.⁶⁵ Zâtî bir ayırt etme talep edilirken verilen cevap ayırım olmaktadır. Hassa ise zâtî bir ayırt etme sağlamaz, aksine arazî bir ayırt etme sağlamaktadır.⁶⁶

Meybudî ayırımı dair bu iki temel noktayı bir varsayım üzerinden de göstermeye çalışmaktadır. Bu varsayımın temel amacı mürekkep olması imkânsız olan bir şeyin mürekkep olduğu farz edildiğinde, bu terkibi oluşturan unsurlarının her birinin bu mürekkebe eşit olması gerektiğidir. Buna göre ayırım, eğer iki eşit şeyden veya birbirine eşit şeylerden mürekkep olan bir hakikat olsaydı, onlardan her biri o hakikatin ayırımı olurdu. Çünkü onu varlıktaki ortaklarından ayırt etmektedir. Mürekkep olan bu mahiyetlerden biri yüksek cins diğeri de son

⁵⁹ Nasıruddin et-Tûsî, *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*, thk. Süleyman Dünya (Kahire: Daru'l mâ'rife, 1119), 193.

⁶⁰ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 54.

⁶¹ Kâtibî, *er-Risaletü's-Şemsiyye*, 9.

⁶² Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 55.

⁶³ Benzer ifadeler için bk. Mutahhar el-Hillî, *el-Kavâid'ül-Celiyye*, thk. Fâris Hassûn Tebrizyân (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslami, 1432), 215.

⁶⁴ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 55; krş. Kutbuddin Râzî, *Tahrîrü'l-Kavâidi'l-Mantkiyye*, 149.

⁶⁵ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 55; Mahmud Hasan el- Mağnisevi, *Muğni't-Tullâb*, thk. İsam b. Mühezzeb (Dımaşk: Dar-ı Beyrut, 2009), 111-112.

⁶⁶ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 55.

ayrım olsun. Çünkü cins ve ayırmadan meydana gelmesi mümkün değildir. Aksi halde yüksek cins yüksek, son ayırmada son olmazdı. Eğer mahiyetin, eşit parçalardan mürekkep olduğu varsayılırsa, bu durumda parçalarının eşit olması zorunludur. Mesela, insan mahiyeti, cinsi olan canlı ve ayırımı olan konuşan olandan meydana geldiğinde, bu durumda mahiyetin ayırımı, cinsin illeti olmaktadır. Bunlardan her biri mahiyetin ayırımı olmaktadır. Çünkü mahiyeti, varlıktaki ortaklarından cevheri bir ayırt etmeyle ayırt etmektedir.⁶⁷

Mütekaddimûn mantıkçılarına göre ayırım, cinsi gerektirmektedir. İbn Sînâ *eş-Şifâ*'da mütekaddimûn mantıkçılarına tabi olurken,⁶⁸ *el-İşarât* eserinde ise onlardan farklı düşünülmektedir. Meybudî, varlıktaki ortaklardan ayırt edici ayırımın gerçekleşmesinin imkânsız oluşuna dair delil getirenlerin delillerini sıralamış ve daha sonra bu delillerin geçersiz olduğunu ortaya koymuştur. Varlıktaki ortaklardan ayırt edici ayırımın gerçekleşmesinin imkânsız oluşuna dair getirilen birinci delil şudur: Bir hakikate ait mahiyet, birbirine eşit olan iki şeyden mürekkep olsaydı, bu iki şeyden biri diğerine ihtiyaç duyardı ya da ihtiyaç duymazdı. Zira bu parçalardan her biri diğerine eşit olan zâtî parçalardır. Bu mahiyete ait parçaların birbirine ihtiyaç duyması da devri gerektirir. Çünkü mahiyet, cevher ya da arazdır. Cevher ise mahiyetin cinsi olur. Eğer mahiyet araz ise, arazlar için yüksek cinslerden bir cins, mahiyetin cinsi olur. İkinci delil ise şudur: Mesela cevher gibi yüksek bir cinsin, birbirine eşit iki şeyden mürekkep olduğunu varsayalım. Yüksek cinsin mahiyetini oluşturan bu iki şeyden birinin araz olduğunun kabul edilmesi arazın cevherin üzerine muvataâ' ile yüklenmesini gerektirir. Çünkü anlatılanlar yüklenen parçalar üzerinedir. Bu iki şeyin cevher olduğu kabul edilirse bu durumda üç ihtimal söz konusudur. (1) Cevher, hakikatin kendisi olur veya cevherin mahiyetine dâhil olan olur. (2) Ya da bu parça cevherin haricinde bir parça olur. Meybudî'ye göre bu ikisi reddedilmiştir. Zira hakiki mahiyetin parçalarından bir kısmının bir kısmına ihtiyaç duyması kabul edilmemektedir. Çünkü zihni parçalar, hariçte aralarında temyiz etmezken, harici parçalar ise hariçte temyiz sağlamaktadır. Bundan dolayı doğrulukta eşitlik, hakikatte eşitliği gerektirmemektedir. Böylece bu parçalardan birinin diğerine başka yönden ihtiyaç duyması mümkündür. Bu durumda devr gerekli olmamaktadır. Mümkün varlıklar, çok olduğundan nitelik kategorisinin kapsamında yer almamaktadır. Arız olanın, arız olduğunun tamamı olması mümkün değildir. Çünkü bir şeye arız olan o şeyin haricinde olandır. Bütünün, parçalarının haricinde olması da zorunlu değildir. Mesela, insan konuşana kıyas edildiğinde, aynısı veya parçası olmamaktadır. Aksine onun haricinde olmaktadır ve onun haricinde olanın da tamamı değildir. Bir şeye arız olandan maksat, onu kâim kılıcıdır. Ona arız olanın tamamı olması uzak bir manadır.⁶⁹ Kısaca ifade etmek gerekirse hakiki mahiyetin parçalarının bir kısmı, bir kısmına ihtiyaç duymamaktadır.

3.1. Yakın ve Uzak Ayırım

Yakın ve uzak ayırım *eş-Şemsiyye*'de şu şekilde ifade edilmektedir:

Ayırım, türü yakın cinsinden ayırt ediyorsa, yakın ayırım olur. Mesela, konuşan insanın yakın ayırımıdır. Ayırım eğer türü uzak cinslerinden ayırt ediyorsa uzak ayırım olur. Mesela, duyumsayan insanın uzak ayırımıdır.⁷⁰

Yapılan bu tanımlamaya göre ayırım, cinsteki ortaklarından ya da varlıktaki ortaklarından ayırt etmektedir. Buradaki ayırım, mutlak anlamda ayırım değildir. Kâtibî'nin yaptığı ayırım, cinsteki ortakları dikkate alınarak yapılmaktadır. Ayırım, cinsteki ortaklarından ayırt ediyorsa;

⁶⁷ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 55.

⁶⁸ İbn Sînâ'nın görüşleri için bk. İbn Sînâ, *Mantığa Giriş*, 71-72.

⁶⁹ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 56-57; Kutbuddin Râzî, *Tahrîrû'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, 152; Cürcânî, *Hâşiye*, 153.

⁷⁰ Kâtibî, *er-Risaletü's-Şemsiyye*, 9.

yakın veya uzak olur. Yakın cinsteki ortaklarından ayırt ediyorsa, “yakın ayırım” denir. Mesela insanın konuşan olması böyledir. Çünkü insanın konuşan olması, yakın cinsi olan canlıdaki ortaklarından ayırt etmektedir. Uzak cinsteki ortaklarından ayırt ediyorsa, “uzak ayırım” denir. Mesela insanın duyumsayan olması böyledir. Çünkü insanın duyumsayan olması, uzak cinsi olan büyüyen cisimdeki ortaklarından ayırt etmektedir.⁷¹

Yapılan bu değerlendirmelerden sonra şöyle bir soru akla gelmektedir: Uzaklık ve yakınlık, niçin cinsteki ortaklardan ayırt edici ayırım için itibar edilirken, varlıktaki ortaklardan ayırt edici ayırım için itibar edilmemektedir? Meybudî'ye göre ayırımı, varlıktaki ortaklarından ayırt etmede yakınlık ve uzaklık mümkündür. Mesela, cins ve ayırımıdan oluşan bir mahiyeti varsayalım. Bu cinsten, iki eşit şeyden mürekkep olsun. Bu durumda o iki şeyden her biri, cinsi varlıktaki ortaklarının hepsinden ayırt ederken, o mahiyeti de varlıktaki bazı ortaklarından ayırt etmektedir. O halde ayırımın mahiyeti, varlıktaki ortaklarından ayırt ettiğini söylenebilir. Eğer mahiyeti, varlıktaki ortaklarının hepsinden ayırt ediyorsa, mahiyetin yakın ayırımı olur. Mahiyeti, varlıktaki ortaklarının bazısından ayırt ediyorsa, mahiyetin uzak ayırımı olur. Yapılan bu varsayım Kâtibî tarafından itibar görmemiştir. Çünkü ayırım, varlıkta gerçekleşmemektedir. Bundan dolayı zikredilenler ihtimallere dayalıdır.⁷²

4. Araz

eş-Şemsiyye’de tür, cins ve ayırımıdan oluşan üç farklı tümel inceleyen Kâtibî, araz konusuna gelinceye kadar, tümelin altındaki mahiyetin tamamı ya da mahiyete dâhil tümel ele almıştır. Şimdi ise mahiyetin dışındaki tümel ele alınacaktır. Araz mefhumu, mantıkta “et-târif bi’t-taksîm” olarak bilinen yöntem ile parçalara ayrılarak ifade edilmiştir:⁷³

Üçüncü tümele (mahiyetin haricinde olan tümel) gelince, onun mahiyetten ayrılması imkânsız ise, o zaman bu tümel lazım olur; onun mahiyetten ayrılması imkânsız değilse ayrılabilen ilinti (araz-ı mufârik) denir. Ayrılmayan ilinti (araz-ı lazım); siyahlığın Habeşliye olan lüzumu gibi varlığa lazım (vücudun lazımı) olurken, bazen de dört sayısının çift olması gibi mahiyete lazım (mahiyetin lazımı) olur.⁷⁴

Altındaki fertlerin mahiyetinin dışında olan tümel, mahiyetten ayrılması imkânsız ise buna “lazım” denir. Mahiyetten ayrılması imkânsız değilse buna “ayrılabilen ilinti” denir. Mahiyetin haricinde olan tümel ile kastedilen nedir? Meybudî'ye göre “mahiyet” kelimesi ile kastedilen, mahiyetin ismi olarak kullanılandır. Mahiyetin ismi, mutlak mana da mahiyetten ve varlığın şartıyla mahiyetten daha geneldir. Öyleyse lazımın, varlığın lazımı ve mutlak mahiyetin lazımı olmaması gerekir. Bu taksim, bir şeyin hem kendisine hem de başkasına taksim edilmesidir.⁷⁵

Meybudî'ye göre lazım, varlığın ya da mahiyetin lazımı olabilir. Varlığa ait lazıma, Habeşlinin siyah olması örnek olarak verilebilir. Habeşlinin siyah olması, onun müşahhas mahiyetinin lazımı olmasıdır. Yoksa mahiyetin, mutlak mahiyet olması bakımından siyah olması değildir. Aksi halde bütün insanların siyah olması gerekirdi. Burada ele aldığımız tümel, fertleri mahiyetin haricinde olduğundan, fertlerine ve mahiyete ‘haml-i muvâtât’ ile yüklenmesi gerekir. “Muvâtât” ile kastedilen, beyazlığın insana nisbeti gibi, bir şeyin aracısız olarak konuya yüklenmesidir. “Haml-i iştikâk” ise bir şeyin konuya vasıta ile yüklenmesidir. Birincisine

⁷¹ Meybudî, *Şerhu’ş-Şemsiyye*, 57; Kutbuddin Râzî, *Tahrîrü’l-Kavâidü’l-Mantikiyye*, 151; Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantığı*, 161.

⁷² Meybudî, *Şerhu’ş-Şemsiyye*, 57.

⁷³ Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantığı*, 164.

⁷⁴ Kâtibî, *er-Risaletü’ş-Şemsiyye*, 9.

⁷⁵ Meybudî, *Şerhu’ş-Şemsiyye*, 57.

“haml-i terkiib”, ikincisine de “haml-i iştikâk” denir.⁷⁶ Lazım, mutlak mahiyetin lazımı olabilir. Lazımın tanımında yer alan mahiyet ibaresi ile mevcut mahiyet kastedilmektedir. Buna bağlı olarak lazım, mevcut mahiyetten ayrılması imkânsız olandır. Mevcut mahiyetten ayrılması imkânsız olan ise, mutlak mahiyetten ayrılması ya imkânsız olandır ya da mutlak mahiyetten ayrılması imkânsız olmayandır. Bunların birincisine “mahiyetin lazımı” denir. Çünkü hem zihindeki hem de hariçteki mahiyetten mutlak olarak ayrılamaz. İkincisi ise mevcut mahiyetin lazımıdır. Bu lazım ise, hariçte veya zihinde gerçekleşmiş ya da varsayılmış mevcut mahiyetten ayrılmayandır. Meybudî’ye göre yapılan ikinci açıklamanın terkedilmesi uygundur.⁷⁷

Meybudî, mahiyetin lazımı olan arazi, “açık olan lazım (el-lâzımu’l-beyyin)” ve “açık olmayan lazım (el-lâzımu’l-ğayru’l-beyyin)” olarak iki kısımda ele alır. Açık olan lazım, zihnin lâzım ve melzûmu tasavvur ettiğinde, zihnin bu ikisi arasındaki gerekliliğin kesin bir şekilde var olduğuna kanaat getirmesidir. Bu konuya dört sayının, iki eşit parçaya bölünmesi örnek olarak verilebilir. Zira dört sayının iki eşit parçaya bölündüğünü kavrayan zihin, dördün iki parçaya bölünebilirliğine kanaat getirmektedir.⁷⁸ Burada açık olmayan lazımda durum, açık olan lazımdan farklıdır. Zihnin, lazım ile melzum arasındaki gerekliliği kesin bir şekilde anlayabilmesi için bir ortaya (vasat) ihtiyaç duymaktadır. Burada “orta” ifadesi lügatteki manasıyla kullanılmıştır. Böylece orta terimi, sezgi ve tecrübeyi kuşatmaktadır. Bu şekilde taksim kuşatıcı olmaktadır. Teftâzânî’ye göre lazım ile melzum arasındaki gerekliliğin kesin olarak idrak edilmesi ile kastedilen; ister sezgi, tecrübe vb. şeylere bağlı olsun isterse bağlı olmasın, burhanî bir ortaya ihtiyaç duymamasıdır. Meybudî’ye göre ise burada orta, burhanî ortaya yüklenmiştir.⁷⁹ Bu konuda üçgenin üç açısının iki dik açiya eşit olması Kâtibî tarafından örnek olarak verilmiştir. Üç açısının iki dik açiya eşit olabilmesi için onun, üçgen olduğunun gerekliliği geometri aracılığıyla ispat edilmesi gerekir.⁸⁰

Mahiyetten ayrılabilmeyi ve ayrılamamayı temele alarak arazi, lazım ve mufarık olarak ikiye ayıran Kâtibî ayrılabilen ilintiyi, mahiyetten ayrılması imkânsız olmayan olarak tanımlamaktadır. Ayrılabilen ilinti, “ayrılması hızlı olan (serû’z-zevâl)” ve “ayrılması yavaş (batû’z-zevâl)” olan olarak ikiye ayrılır. Ayrılması hızlı olana örnek, utananın kızarması ve korkanın sararması verilir. Ayrılması yavaş olana da yaşlılık ve gençlik örnek olarak verilir.⁸¹ Meybudî’nin, Kâtibî’nin yaptığı bu sınıflandırmaya getirdiği eleştiriyi zikretmek gerekir. Meybudî’ye göre ayrılabilen ilintinin, ayrılması hızlı olan (serû’z-zevâl) ve ayrılması yavaş (batû’z-zevâl) olan olarak taksimi kuşatıcı değildir. Çünkü bir şeyin bir şeyden ayrılır oluşu, mutlak anlamda ayrılığı gerektirmez. Bir şeyin bir şeyden ayrılması mümkün olduğu gibi, onun beraber devam etmesi de mümkündür. Mesela feleklerin hareketleri böyledir.⁸²

Meybudî’nin araziyle ilgili görüşleri şu şekilde özetlenebilir:

1- Mevcut mahiyetten ayrılmayan arazi lazım denir.

2- Ayrılabilen ilintiye, arazi-ı mufarık denir.

3- Lazım, mutlak mahiyetin lazımı ve varlığın lazımı olarak ikiye ayrılır.

4- Mutlak mahiyetin lazımı ya da varlığın lazımı, açık olan lazım ve açık olmayan lazım olarak ikiye ayrılır.

⁷⁶ Meybudî, *Şerhu’ş-Şemsiyye*, 57-58.

⁷⁷ Meybudî, *Şerhu’ş-Şemsiyye*, 58; Cürçânî, *Hâşiye*, s. 155-156.

⁷⁸ Meybudî, *Şerhu’ş-Şemsiyye*, s. 58; Kutbuddin Râzî, *Tahrîrî’l-Kavâidi’l-Mantikiyye*, 156.

⁷⁹ Meybudî, *Şerhu’ş-Şemsiyye*, s. 58; Teftâzânî, *Şerhu’r-Risaleti’ş-Şemsiyye*, 154.

⁸⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Mi’yâr-ı Sedât*, trc. Hasan Tahsin Feyizli, (Ankara: Fecr Yayınları, 2008), 46.

⁸¹ Kâtibî, *er-Risaleti’ş-Şemsiyye*, 9.

⁸² Meybudî, *Şerhu’ş-Şemsiyye*, 59.

4.1. Hassa ve İlinti (Araz-ı Âmm)

Tür, cins, ayırım, hassa ve genel arazdan oluşan beş tümelde tür, cins ve ayırımdan bahsettik. Şimdi hassa ve genel arazı ele alacağız.

eş-Şemsiyye müellifi tarafından mahiyetin haricinde olan tümel bölümü altında, lazım ve ayrılabilen ilintiyi ele alınmaktadır. Daha sonra lazım ve ayrılabilen ilintiden her birini hassa ve ilinti olarak ikiye ayırarak ele aldığı görülmektedir. Meybudî'nin de Kâtibî'nin yaptığı bu sınıflamayı takip ettiği görülmektedir.

Meybudî hassayı, "mutlak hassa" ve "izafî hassa" olarak ikiye ayırmaktadır. Tek bir hakikatin fertlerine özgü olan mutlak hassadır. Mesela, "gülmek" sadece insan türüne özgüdür. İzafî hassa ise bir şeye, kendisinden başkasına kıyasla özgü olandır. Tek bir hakikate özgü olmazsa bu da ilinti olur. Mesela, yürümek hem insan fertlerini hem de insan dışında yürüyenleri de kapsamaktadır.⁸³

Hassa ve ilinti tanımı incelendiğinde, daha önceden ele aldığımız üç tümelde olduğu gibi bunların da betimsel tanımlarının yapıldığı görülmektedir. Meybudî'ye göre hassa, sadece tek bir hakikatin altına giren fertlere arazî bir şekilde yüklem olan küllîdir. "Tek bir hakikat" ibaresi tür veya tür dışındakileri kapsamak içindir. Bu şekilde cinsle ait olan hassa da tanımın içine girmektedir. "Sadece" ifadesi ile cins, genel araz⁸⁴ ve türe ait olan uzak ayırım tanımının kapsamının dışına çıkarılır. "Arazî bir söz" ibaresi ile tür ve yakın ayırım tanımdan çıkarılır.⁸⁵

Meybudî ilintiyi, tek bir hakikate ve o hakikatin dışındakilere arazî bir şekilde yüklenen tümel, olarak tanımlar. Tanımda yer alan "birden fazla" ibaresi tür, yakın ayırımı ve hassayı tanımın dışına çıkarmaktadır. "Arazî bir şekilde" ifadesi ile cins ve türe ait olan uzak ayırım tanımdan çıkarılmaktadır.⁸⁶ Kutbuddin Râzî'ye göre ise sadece cins tanımının dışına çıkarılmalıdır.⁸⁷

Meybudî'nin konuyla ilgili ifadelerini anlayabilmek için tanımlanan mahiyetlerin ontolojik yapısına bağlı olarak değişen hadd ve resim kavramlarının neyi ifade ettiğini kısaca değerlendirmek faydalı olacaktır. Bir mahiyet söz konusu olduğunda varlık mertebesi açısından bu mahiyet için iki durumdan biri söz konusudur. Ya bu mahiyet hariçte mevcut olan bir hakikattir ya da itibarî bir şeydir. Hakikî mahiyet, ayanda mevcut olandır. İtibarî mahiyet ise zihinde mevcut olandır. Hakikî mahiyetin, hakikî betim/resm ve had olarak isimlendirilen betimleri ve hadleri arasında ayırım yapmak zordur. Çünkü cins ilintiyle, ayırım da hassa ile karışabilir. Bu karışıklıktan dolayı hakikî olarak isimlendirilen bu mahiyetlere dair yapılan bu tanımların betim/resm mi yoksa had mi olduğunu ayırt etmek gerçekten zordur. İtibarî mahiyette ise böyle bir durum söz konusu değildir. Zira itibarî mahiyetlerin, zâtîleri ve arazları arasında ayırt etme hususunda herhangi bir problem yoktur. Çünkü itibarî mahiyete dâhil olan mefhum, onun zâtî unsuru olmaktadır. Aksi durumda ise eğer itibarî mahiyetin haricinde olursa, o zaman arazî unsuru olmaktadır. Dolayısıyla itibarî mahiyetler için herhangi bir karışıklık meydana gelmemektedir. Ancak itibarî mahiyetlerin her ne kadar had ve betim/resm olarak tanımı yapılırsa bile bunlar isimsel betim/resm ve had vasıflarını taşımaktadır.⁸⁸

⁸³ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 60.

⁸⁴ "Sadece" ifadesi ayrıca cinslerin ayırımlarını da hassanın kapsamından çıkarmıştır. Fakat son kayıt mutlak ayırımları tanımın kapsamından çıkarmaktadır. Yani cinslerin ve türlerin ayırımları hassanın kapsamı dışına çıkarılmıştır. Bundan dolayı ayırımların tanım dışına çıkarılması bu kayda dayandırılmaktadır. Bk. Cürçânî, *Hâşiye*, 161.

⁸⁵ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 60.

⁸⁶ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 60.

⁸⁷ Kutbuddin Râzî, *Tahrîrû'l-Kavâidi'l-Mantikiyye*, 161.

⁸⁸ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 60; bk. Cürçânî, *Hâşiye*, 161-162; Özturan, *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantığı*, 186.

Meybudî'nin "müfred manâlar" faslında ele alınan beş tümel ile ilgili son itirazı Kâtibî'nin yapmış olduğu sınıflandırma ile ilgilidir. Her ne kadar yüklem olan tümel kavramların beş tane olması gerektiği söyleniyorsa da Kâtibî tarafından yapılan sınıflandırma, ortaya yedi tane tümel kavram çıkarmaktadır. Yüklem olarak kullanılan tümel kavramları beş ile sınırlandırma çabası Kâtibî'nin ibarelerinin zahirinden çıkarılamasa bile Meybudî ifadeyi müellifin niyetini göz önüne alarak elde etmeye çalışır. Ona göre lazım ve ayrılabilenin, hassa ve ilinti olarak sınıflandırılması, ya bir mahiyete özgü olmalarından ya da tek bir mahiyete özgü olmamalarındandır. Hassa mefhumu tek bir mahiyete özgü iken, ayrılabilen ise tek bir mahiyete özgü değildir. Böylece elde edilen dört kısım iki mutlak manaya dayanmaktadır. Bunların her birinde lazım ve ayrılabilen bulunmaktadır. Böylece mahiyetin haricinde olan tümel iki ile sınırlandırılmış olmaktadır.⁸⁹ Söz konusu tümellerin beş ile sınırlı olduğunu ifade edebiliriz. Kâtibî ve Meybudî'nin aksine Kutbuddin Râzî'ye göre tümellerin sayısının beş ile sınırlandırılması doğru değildir. IV. (X.) yüzyılda Basra'da ortaya çıkmış olan İhvân-ı Safâ ise beş tümele "şahıs"ı da ekleyerek altı tane olduğunu ifade etmektedir.⁹⁰ Buraya kadar ele alınan beş tümelin genel özelliği isim veya tanım yoluyla bütün fertlere yüklem olmalarıdır.

Sonuç

Mantık ilminde önemli konulardan biri de beş tümel konusudur. Zira tasavvurat kısmının amacı olan tanım konusuna hazırlıktır. Meybudî, beş tümel konusuna dair görüşlerini Kâtibî'nin telif ettiği *Şemsiyye* metnine yazdığı şerhle ortaya koymaktadır. Bu çalışmada ulaştığımız sonuçları şu şekilde sıralayabiliriz.

1- Mantık ile dil arasındaki ilişkiden dolayı mantıkçılar ilk olarak lafızlar konusunu ele almışlardır. Meybudî de kendisinden önceki mantık geleneğine uygun olarak ilk olarak "müfred manalar" başlığı altında tümel ve tikel kavramları ve daha sonrasında zatî ve arazî kavramlarını ele alarak konuya giriş yapmıştır. Meybudî her ne kadar İbn Sînâci bir çizgide olduğunu gösterse de İshrâkî mantığa da hakim olduğunu söyleyebiliriz.

2- Meybudî'nin tür konusunda Kâtibî'yi eleştirdiğini görmekteyiz. Zira Kâtibî türün tanımı yaparken sadece haricî varlıkları dikkate almıştır. Meybudî bundan dolayı mantık ilminin kavramlarının sırf tasavvur planında kalınarak tanımlanması gerektiğini ifade etmektedir.

3- Mahiyet, cins ve ayırmadan oluşan bir bütündür. Cins konusunda dikkat çeken hususlardan birisi, cinsin tanımında yer alan tümel lafzının fazlalık olmasıdır. Meybudî, Kutbuddin Râzî'ye atıfta bulunarak cinsin tanımında yer alan tümel lafzının fazlalık olduğunu ifade etmektedir. Kutbuddin Râzî'nin Kâtibî'ye yönettiği bu eleştirinin kaynağının Fahreddin Râzî'dir. Meybudî, cinsin mertebeleri konusuna da değinmektedir.

4- Ayırım konusunda dikkat çeken hususları şu şekilde sıralayabiliriz. "Ayırım, 'o nedir?' sorusuna cevap olmamaktadır." ve "Ayırım bir şeyi genel olarak ayırt etmektedir." Konunun devamında Meybudî, yakın ve uzak ayırım konusuna değinmektedir. Uzaklık ve yakınlık, cinsteki ortakları dikkate alınarak belirlenmiştir. Meybudî, varlıktaki ortaklıkları dikkate alınarak uzaklık ve yakınlığın belirlenebileceğini ifade etmiştir. Ancak Kâtibî tarafından bu kabul görmemiştir.

5- Meybudî, son olarak araz konusunda hassa ve ilintiyi ele almaktadır. Hassa, tek bir hakikate özgü olurken, ilinti ise tek bir hakikate özgü olmamaktadır. Meybudî, tür, cins, ayırım, hassa ve genel arazın betimlerinde yer alan kavramları dilsel açıdan analiz etmiştir.

⁸⁹ Meybudî, *Şerhu's-Şemsiyye*, 61.

⁹⁰ Kâtibî, *er-Risaletü's-Şemsiyye*, 10; Kutbuddin Râzî, *Tahrîrül-Kavâidi'l-Mantikiyye*, 164; Aytakin Özel, *İhvânü's-Safâ'nın Mantık Anlayışı*, (Bursa: Emin Yayınları, 2016), 36-37.

6- Son olarak, Meybudî'nin şerhini ele alırken faydalandığı kaynaklar içerisinde başta İbn Sînâ başta olmak üzere, Kutbuddin Râzî, Seyyid Şerif Cürcânî ve Fahreddin Râzî'yi sayabiliriz.

Kaynakça

- Ahmet Cevdet Paşa, *Mi'yâr-ı Sedât*. Trc. Hasan Tahsin Feyizli. Ankara: Fecr Yayınları, 2008. Bolay, M. Naci. "Beş Tümel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5: 545. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Hâşiye alâ Kutbuddin Râzî (el-Risâletü'ş-Şemsiyye içinde)*. Thk. Muhsin Bîdârfer. 3. Bs. Kum: Menşûrât-ı Bîdâr, 1426/2005.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Ta'rifât*. Thk. Adil Enver Hazır. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2013.
- Çapak, İbrahim. *Porphyrios ve İbn Sina Mantiğında Tümel*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2011.
- el-Ebherî, Esîrüddin. *İsağoci*. Trc. Murat Nergis. İstanbul: Ravza Yayınları, 2017.
- el-Fârâbî, Ebû Nasr. *Kitâbu İsbâğü'cî (Mantiğa Giriş Risaleleri içinde)*. Trc. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.
- el-Hillî, Mutahhar. *el-Kavâid'ül-Celiyye*. Thk. Fâris Hassûn Tebrizyân. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslami, 1432.
- el-Mağnisevi, Mahmud Hasan. *Muğni't-Tullâb*. Thk. İsam b. Mühezzeb. Dimaşk: Dar-ı Beyrut, 2009.
- Emiroğlu, İbrahim. *Klasik Mantiğa Giriş*, 5. Bs. Ankara: Elis Yayınları, 2009.
- es-Semerkandî, Şemsüddîn. *Kıstâsu'l-Efkâr*. Trc. Necmettin Pehlivan. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014.
- es-Sühreverdî, Şihâbüddîn. *Hikmetü'l-İsrâk*. Trc. Eyüp Bekiryazıcı, Üsmetullah Sami. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- et-Tûî, Nasîruddin. *Şerhu'l-İşârât ve't-Tenbihât*. Thk. Süleyman Dünya. Kahire: Daru'l mâ'rife, 1119.
- Ebu Ali. *Mantiğa Giriş*. Trc. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- İbn Sînâ, *İşaretler ve Tembihler*. Trc. Muhittin Macit, Ali Durusoy, Ekrem Demirli. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2013.
- Kâtibî, Ali b. Ömer. *er-Risâletü'ş-Şemsiyye*. İstanbul: Eser Kitabevi, 1970.
- Kömürcü, Kamil. *İsrâkî Düşünce ve Mantiğin Yeri*. Ankara: İlâhiyât Yayınları, 2014.
- Meybudî, Kâdî Mîr. *Şerhu Hidâyetü'l-Hikme*. Thk. Kerim Faruk. Ankara: Sonçağ Yayınları, 2018.
- Meybudî, Kâdî Mir. *Şerhu'ş-Şemsiyye*. İzmirli İsmail Hakkı, 1694: 48. Süleymaniye Kütüphanesi.
- Özel, Aytakin. *İhvânü's-Safâ'nın Mantık Anlayışı*. Bursa: Emin Yayınları, 2016.
- Özturan, Mehmet. *İbn Sînâ Sonrası Kavram Mantiği- Kâtibî ve Kutbüddin Râzî Örneği*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Râzî, Fahreddin. *Mantiku'l-Mulahhas*. Thk. Ehad Ferâmerz Karâmîkî. Tahran: Dânişgâh-ı İmam Sâdık, 1381.
- Râzî, Kutbuddin. *Tahrîrü'l-Kavâidi'l-Mantikiyye (el-Risâletü'ş-Şemsiyye içinde)*. Thk. Muhsin Bîdârfer. 3. Bs. Kum: Menşûrât-ı Bîdâr, 1426/2005.
- Teftezânî, Sa'dettin. *Şerhu'r-Risâleti'ş-Şemsiyye Fi'l-Mantık*. Thk. Cadullah Bisam Salih. Ürdün: Dar-ı nur, 1432/2011.